

BOGUMIŁ SZADY
Lublin

SYSTEM BENEFICJALNY DIECEZJI CHEŁMSKIEJ W LATACH 1600-1621

Przedstawienie systemu beneficjalnego diecezji chełmskiej na początku XVII w. jest ważne dla właściwej oceny sytuacji i położenia Kościoła łacińskiego na tych zróżnicowanych pod względem wyznaniowym i etnicznym terenach. Cennym uzupełnieniem tego opracowania może być analogiczna analiza w odniesieniu do Kościołów wschodnich. Dotychczasowe badania nad łacińską diecezją chełmską posiadają dość obszerną literaturę. Poza pracami L. Bieńkowskiego¹ dla połowy XV w. i S. Litaka² dla 1772 r. brak jest jednak całościowego spojrzenia na sytuację organizacyjną diecezji. Rozwój organizacyjny południowej części diecezji chełmskiej do połowy XVII w. omówił w swojej książce o osadnictwie województwa bełskiego A. Janeczek³.

Artykuł ten, podobnie jak dotychczasowe opracowania⁴, nie obejmuje całej problematyki beneficjalnej, którą można ująć w dwie grupy zagadnień dotyczących:

- 1) urzędów kościelnych i ich uposażenia,
- 2) obsady i funkcjonowania beneficjów.

Opracowanie to jest próbą – opartą głównie na źródłach kościelnych pochodzących z okresu rządów biskupa Zamoyskiego – prezentacji podstaw organiza-

¹ *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452)*, „Roczniki Humanistyczne”, 7 (1958), z. 2, s. 187-256.

² *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 361-366.

³ *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV wieku do początku XVII wieku*, Warszawa 1993, s. 35-56.

⁴ Należy tu wymienić podstawową pracę H. F. Schmida, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung”, 48-51 (1926-1931), s. 17-20. Podstawową bibliografię do problematyki beneficjalnej podaje D. Głównka w pracy *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, (Warszawa 1991), w której analizuje uposażenie beneficjów plebańskich.

cyjnych diecezji w 1. połowie XVII w. (sytuacja formalno-prawna, rozmieszczenie, hierarchia, uposażenie oraz patronat beneficjów). W odróżnieniu od wspomnianych wyżej opracowań, które dotyczą głównie struktury parafialnej, artykuł przedstawia również sytuację innych beneficjów; z jednej strony biskupstwa, kapituły katedralnej i kolegiackiej, z drugiej zaś kolegiów wikariuszy i mansjonarzy, prepozytur szpitalnych oraz altarii.

Podstawa źródłowa niniejszego artykułu dzieli się na dwie części:

1) normatywne źródła drukowane: ustawy soborów powszechnych⁵; zbiór ustaw synodów prowincjonalnych gnieźnieńskich z 1628/30 r.⁶; *Praxis episcopalis* Pawła Piaseckiego (1. wyd. 1611), dająca wykład potrydenckiego systemu beneficjalnego⁷; ustawy synodów diecezji chełmskiej z lat 1604 i 1624 wydane przez Jakuba Sawickiego⁸; statuty kapituły chełmskiej z 1572 r. wydane przez Pawła Pałkę⁹.

2) rękopiśmienne źródła dotyczące dziejów diecezji chełmskiej z lat 1600-1621 znajdujące się w Archiwum Metropolitalnym w Lublinie:

– Najwcześniejsza zachowana wizytacja diecezji chełmskiej z lat 1602-1604 przeprowadzona przez biskupa Jerzego Zamoyskiego¹⁰. Na podstawie tego źródła podaję główne informacje dotyczące liczby beneficjów i ich uposażeń.

– Akta sądowe biskupa Jerzego Zamoyskiego z lat 1601-1621¹¹, które uzupełniają materiał wizytacyjny dla lat 1605-1621. Charakter tego źródła nie pozwala jednak na przeprowadzenie tak systematycznych badań jak na podstawie wizytacji.

⁵ *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, wyd. G. Alberigo [i in.], Basileae 1962 (dalej COD).

⁶ Korzystałem z drugiego wydania (które ukazało się nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego) zawierającego również list pasterski biskupa Bernarda Maciejowskiego z 1609 r.: *Constitutiones Synodorum Metropolitanæ Ecclesie Gnesnensis Provincialium [...] D. Joannis Wężyk, Dei et Apostolicæ Sedis Gratia Archiepiscopi Gnesnensis L.N.R.P.P editæ*, Cracoviae A.D. 1761.

⁷ Korzystałem z drugiego wydania tego dzieła z 1643 r.: P. P i a s e c k i, *Praxis episcopalis*, Cracoviae A.D. 1643.

⁸ *Synody diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego z XVI-XVII w. i ich statuty*, w: *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. IX, Lublin 1957.

⁹ *Nieznane statuty katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, 9/10 (1981-1982), s. 343-362.

¹⁰ *Acta visitationis totius dioecesis Chelmensis R.D. Georgii Zamoyski et R.D. Remigii Koniecpolski episcoporum Chelmensium ex annis 1602-1605, 1628-1629 [...] A.D. 1734 coordinata et conscripta*, Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, A 149, (dalej AAL, A 149).

¹¹ *Acta visitationis ecclesiarum parochialium in dioecesi Chelmensi, nec non acta iudicaria Georgii Zamoyski episcopi Chelmensis ex annis 1601-1610, 1612-1613*, Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, A 106 (dalej AAL, A 106); *Akta wizytacyjne diecezji chełmskiej z lat 1614-1621*, Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, A 107 (dalej AAL, A 107).

– Relacje biskupów chełmskich do Rzymu, przechowywane w archiwum byłej Kongregacji Soboru w Rzymie. Biskup Jerzy Zamoyski pozostawił po sobie tylko jedną, dość zwięzłą, relację do Rzymu. Dlatego korzystałem również z relacji jego poprzednika, Stanisława Gomolińskiego z lat 1594 i 1597 oraz następcy Macieja Łubieńskiego z 1624 r.¹² Cechą tego źródła jest ogólnikowość zawartych w nim informacji.

– Procesy informacyjne biskupów: Jerzego Zamoyskiego z 1600¹³ i Macieja Łubieńskiego z 1621 r.¹⁴

Poszerzenie podstawy źródłowej, zwłaszcza o wizytacje z XVIII w., może przynieść uzupełnienia informacji odnośnie do dokładnego czasu powstania beneficjów lub ich patronatu. Nie powinno to jednak wpłynąć na zmianę głównych ustaleń tego opracowania.

BENEFICJUM. POJĘCIE I KLASYFIKACJA

Funkcjonowanie i działalność Kościoła łacińskiego w epoce nowożytnej opierały się na systemie beneficjalnym ukształtowanym przez ustrój feudalny i nawiązującym do świeckiego systemu lennego. Beneficjum, jako instytucja prawna obejmująca urząd i przywiązane do niego dochody, uzyskało zasadniczą formę w XII w. (*Dekrety Gracjana*)¹⁵. W takiej postaci, tzn. jako prawo pobierania uposażenia z dóbr kościelnych z racji sprawowanego urzędu duchownego, beneficjum występuje też w nowożytnym piśmiennictwie kanonicznym i teologicznym¹⁶. Głównym składnikiem i podstawą każdego beneficjum było *officium*. Stąd wypływa orzeczenie prawne *beneficium datur propter officium*. Oprócz urzędu i przywiązanych do niego dochodów, każde beneficjum charakte-

¹² Archiwum byłej Kongregacji Soboru w Rzymie (Archivio della Congregazione del Concilio), *Relationes episcoporum Chelmsium 1594, 1597, 1614, 1624* (dalej Rel. 1594 i n.)

¹³ *Processus R.D. Georgii Zamoyski canonici Cracoviensis archidiaconi Lublinensis promovendi ad episcopatum ecclesiae Chelmsis, nec non super statu eiusdem Ecclesiae. 1600*, Archivio Segreto Vaticano, *Processus consistoriales*, vol. 12, k. 87-102 (dalej Pr. inf. 1600).

¹⁴ *Processus R.D. Mathiae Lubieński praepositi Miechoviensis promovendi ad episcopatum ecclesiae Chelmsis, nec non super statu eiusdem Ecclesiae. 1621*, Archivio Segreto Vaticano, *Processus consistoriales*, vol. 16, k. 521-541 (dalej Pr. inf. 1621).

¹⁵ W. M. P l ö c h l, *Benefizium*, w: *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. II, Freiburg 1958, J. R y b c z y k, *Beneficjum*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. II, Lublin 1976, kol. 262.

¹⁶ COD, s. 722; L. B a y e r l i n c k, *Magnum Theatrum Vitae Humanae*, Lyon 1666, s. 197-200; L. F e r r a r i s, *Prompta bibliotheca canonica, iuridica, moralis, theologica*, Bononiae 1746. W pracy zostało wykorzystane XIX-wieczne wydanie, Paryż 1860-1861, t. I, s. 1085.

ryzowała wieczystość, tzn. że po śmierci beneficjanta nadal trwało i tylko wakowało. Ze względu na warunek wieczystości wikariat czasowy nie może być uznawany za beneficjum. Beneficja były powoływane (erygowane) przy udziale właściwej władzy kościelnej¹⁷.

Jeżeli chodzi o klasyfikację beneficjów, to funkcjonowały w XVII w. następujące ich kategorie:

1) ze względu na możliwość kumulacji: *compatibilia et incompatibilia* (połączalne i niepołączalne)

2) ze względu na charakter obowiązku kościelnego: *curata et simplicia* (duszpasterskie i proste)¹⁸ lub *duplicia et simplicia* (podwójne i pojedyncze-proste)¹⁹.

3) ze względu na obowiązek rezydencji: *residentiam exigentia et sine obligationis residentiae* (z nakazem rezydencji i wolne od takiego nakazu)

4) ze względu na miejsce w hierarchii i godność: *maiora et minora* (mniejsze i większe). Do większych należy zaliczyć biskupstwo i prałaturę²⁰.

Poszczególne typy beneficjów można w zasadzie podporządkować podanym wyżej kategoriom (zob. podsumowanie). Trudności pojawiają się w odniesieniu do beneficjów prostych. Decydującą rolę odgrywały tutaj dokumenty: fundacyjny i erekcyjny, w których był określany zakres obowiązków przyszłych beneficjantów, m.in. obowiązek rezydencji. Dlatego każde beneficjum należy traktować indywidualnie. Jako przykład dowolnej interpretacji kategorii beneficjum można podać opinię Melchiora Stephanidesa, doktora filozofii i obojga praw, kanonika chełmskiego i zamojskiego, który, trzymając dwie prepozytury szpitalne w Turobinie i Lubaczowie, tę drugą uznawał za beneficjum „raczej proste”, gdyż dokument fundacyjny nie zobowiązywał do rezydencji²¹.

Beneficja podwójne (w tym duszpasterskie), do których należały: biskupstwo, prałatura, parafia oraz wikariaty wieczyste, były z prawa powszechnego jednocześnie wymagającymi rezydencji, „gdyż nikt nie może obowiązku owego wypełnić, jeżeli owce sobie powierzone [...] opuszcza”²². Na gruncie polskim szczególnie akcentowany był obowiązek rezydencji plebanów²³.

¹⁷ R y b c z y k, dz. cyt., s. 263.

¹⁸ F e r r a r i s, dz. cyt., s. 1086.

¹⁹ B a y e r l i n c k, dz. cyt., s. 200.

²⁰ F e r r a r i s, dz. cyt., s. 1089.

²¹ AAL, A 107, k. 179 v.

²² COD, s. 658.

²³ *Constitutiones Synodorum*, De residentia Parochorum, bez numeru strony.

Do beneficjów prostych należy zaliczyć kanonię oraz niższe beneficja parafialne (mansjonaria, prepozytura szpitalna, altaria, kapelania) powoływane jedynie *ad preces Deo persolvendas*²⁴. Nakładały one tylko zwyczajne obowiązki kapłańskie (*officium divinum*) oraz wypełnianie woli fundatora²⁵. Beneficja proste, z wyjątkiem kanonii, nie wymagały rezydencji, chyba że dokument fundacyjny stanowił inaczej.

Określenie beneficjów łączalnych i niepołączalnych (*compatibilia et incompatibilia*) jest szczególnie istotne dla badania zjawiska kumulacji. Jest to klasyfikacja nietypowa, gdyż nie dotyczy jednego ale dwóch beneficjów, określając ich relacje między sobą. W zasadzie „jedno tylko beneficjum kościelne każdemu winno być powierzone, ale jeśliby dla prowadzenia zacnego życia jego uposażenie nie było wystarczające, można oprócz tego inne proste wystarczające objąć, chyba że oba wymagają rezydencji”²⁶. Biskup Paweł Piasecki, wyróżniał trzy typy beneficjów nie godzących się: dwa duszpasterskie, np. dwie parafie; dwa proste wymagające rezydencji lub proste wymagające rezydencji i duszpasterskie, np. prepozytura szpitalna wymagająca rezydencji i parafia; jedno duszpasterskie lub wymagające rezydencji i inne rezydencji nie wymagające, „chyba żeby zwyczajem przyjęło się, że beneficja proste określane są jako nie wymagające rezydencji”²⁷. W związku z powyższym za beneficja nie godzące się (niepołączalne) w XVII w. w Rzeczypospolitej należy uważać wszystkie oprócz beneficjów prostych nie wymagających rezydencji. Nie wolno jednak zapomnieć, że ustawodawstwo, zarówno soborowe jak i partykularne pozostawiało możliwość dyspensowania od zakazu kumulowania beneficjów niepołączalnych²⁸. Poza tym ustawodawstwo diecezji chełmskiej pozwalało na kumulację beneficjów w pewnych wypadkach, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.

BENEFICJA DIECEZJI CHEŁMSKIEJ

Hierarchia beneficjów w diecezji chełmskiej nie odbiegała w zasadzie od panującej w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.²⁹ Na synodzie diecezjalnym

²⁴ Ferraris, dz. cyt., s. 1087.

²⁵ Piasecki, dz. cyt., s. 219.

²⁶ COD, s. 745.

²⁷ Piasecki, dz. cyt., s. 509-514.

²⁸ COD, s. 663, 745; *Constitutiones Synodorum*, s. 89.

²⁹ S. Litak, *Od reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin

w 1604 r. biskup Zamoyski przez kolejność wymieniania grup duchownych i przez określenie strojów odpowiednich dla każdej z nich, dokonał ich hierarchizacji. Na czele duchowieństwa diecezjalnego stał biskup. Następne miejsce zajmowali prałaci i kanonicy kościoła katedralnego, prałaci i kanonicy kolegiaty zamojskiej, plebani oraz duchowni niższego szczebla (wikariusze, mansjonarze, prepozyci szpitalni, kapelani i altarzyści)³⁰. Statuty synodalne chełmskie z 1604 r. wyraźnie nakazywały duchownym, aby trzymali się granic swoich kompetencji i nie wkraczali w uprawnienia swoich przełożonych³¹.

Biskupstwo

Biskup, przez jurysdykcję nad niższym duchowieństwem i kontrolę pełnionych przez nie obowiązków, w szczególny sposób zajmował się duszpasterstwem w swojej diecezji³². Za duszpasterskim i nadzorczym charakterem tego urzędu szedł obowiązek stałej rezydencji potwierdzony przez Sobór trydencki oraz zakaz łączenia biskupstwa z innym beneficjum³³.

Powstanie. Badania nad biskupstwem chełmskim, a zwłaszcza nad jego powstaniem posiadają już swoją literaturę³⁴. Pierwsze wzmianki o biskupach chełmskich pochodzą z połowy XIV w. Papież Grzegorz XI bullą *Debitum pastoralis officii* z dnia 13 II 1375 r. podniósł kościół chełmski do rangi katedry³⁵. Władysław Jagiełło przywilejem fundacyjnym wystawionym 14 VIII 1417 r. w Korczynie, na pamiątkę zwycięstwa grunwaldzkiego, wskrzesił erygowaną, a nie funkcjonującą katedrę i diecezję chełmską³⁶. Przyjęcie opinii W. Abrahama, że z diecezją *de facto* mamy do czynienia dopiero wówczas,

1994, s. 157-169.

³⁰ *Synody diecezji chełmskiej*, s. 85.

³¹ „Aby wikariusz nie przywłaszczał sobie godności plebana, pleban nie stawiał siebie na miejscu kanonika czy prałata, kanonicy zaś i postawieni przy jakiegokolwiek godności kościelnej nie przypisywali sobie kompetencji biskupich”, tamże, s. 93.

³² *P i a s e c k i*, dz. cyt., s. 109.

³³ COD, s. 658, 720, 770.

³⁴ W. A b r a h a m, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. I, Lwów 1904; B i e ń k o w s k i, *Działalność organizacyjna*, s. 187-256; K. S o c h a n i e w i c z, *Wzrost biskupstwa chełmskiego do połowy XVI wieku*, „Wschód Polski”, 2(1921), s. 136-142; J. F i j a ł e k, *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (XIV/XV w.)*, „Sprawozdania Akademii Umiejętności Wydziału Historyczno-Filozoficznego”, Kraków 1911, s. 9-21.

³⁵ Fijałek, dz. cyt., s. 9-11.

³⁶ J. S a w i c k i, *Jan Biskupiec, biskup chełmski 1377-1452*, „Nasza Przeszłość”, 4 (1948), s. 103; M. K r o m e r, *Kronika polska*, Sanok 1857, s. 934.

gdy jest biskup, kapituła i organizacja parafialna³⁷, przesuwa początek właściwego funkcjonowania diecezji do 1429 r. (fundacja kapituły), a nawet dalej, biorąc pod uwagę stworzenie podstawowej organizacji parafialnej³⁸.

Biskupstwo chełmskie należy do późno erygowanych, podobnie jak łuckie, przemyskie i kamienieckie³⁹. Powstało na terenach nie tylko słabo zaludnionych, ale zamieszkanym głównie przez ludność prawosławną⁴⁰, posiadającą swoją organizację kościelną⁴¹. Biskup chełmski, Stanisław Gomoliński, w relacji o stanie diecezji do Rzymu w 1594 r. pisał o silnej pozycji innych wyznań, zarówno jeśli chodzi o liczbę duchowieństwa, jak i sytuację materialną⁴².

Wielkość diecezji. Diecezja chełmska, od początku swego istnienia, obejmowała ziemię chełmską i województwo bełskie bez włości lubaczowskiej i buskiej⁴³. Według świadków procesów informacyjnych z przełomu XVI i XVII w., diecezja chełmska była *satis vasta et ampla, non est admodum ampla, esse medicam*. Tylko jeden świadek w procesie informacyjnym biskupa Zamoyskiego, Stanisław Garuski, kasztelan płocki określił diecezję jako dużą⁴⁴. Swoim obszarem 18 tys. km² porównywalna była z diecezją przemyską i należała do najmniejszych w metropolii lwowskiej⁴⁵. Za dość wiarygodną, choć zaokrągloną, można przyjąć liczbę 40 000 katolików mieszkających w 72 parafiach diecezji chełmskiej w 1614 r., podaną w relacji do Rzymu przez biskupa Zamoyskiego⁴⁶. Przewaga ludności prawosławnej w diecezji była zdecydowana i jej liczba przewyższała siedmio- lub ośmiokrotnie liczbę katolików.

³⁷ A b r a h a m, *Powstanie organizacji*, s. 326-327.

³⁸ B i e ń k o w s k i, *Działalność organizacyjna*, s. 204, 214.

³⁹ E. W i ś n i o w s k i, *Kościół na ziemiach polskich w średniowieczu*, w: M. D. K n o w l e s, D. O b o l e n s k y, *Historia Kościoła, 600-1500*, Warszawa 1988, s. 443.

⁴⁰ „Katolików w niej jest mało [...], jedna lub dwie tylko rodziny katolickie w każdej wsi są”, Rel. 1594, k. 472.

⁴¹ W i ś n i o w s k i, *Kościół na ziemiach polskich*, s. 444.

⁴² „[...] biskupstwo chełmskie nie bardzo stare, przed 200 laty około zostało erygowane i kler schizmatycki oraz dochody ich kościołów silne tutaj pozostają”, Rel. 1594, k. 472.

⁴³ Granice diecezji omawiają K. Sochaniewicz (dz. cyt., s. 137-138) oraz L. Bieńkowski (dz. cyt., s. 195). Nie uległy one większym zmianom przez cały okres istnienia diecezji, tj. do końca XVIII w.

⁴⁴ Rel. 1594, k. 472; Pr. inf. 1600, k. 90, 91, 94v, 96v, 98, 100v.

⁴⁵ W. M ü l l e r, *Diecezje w okresie potrydenckim*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, Kraków 1969, s. 74.

⁴⁶ Rel. 1614, k. 483.

W zachodnich dekanatach proporcje mogły przedstawiać się nieco korzystniej dla wyznania rzymskiego⁴⁷.

Stolica diecezji początkowo znajdowała się w mieście królewskim Chełmie. Upadek miasta w XV w., spowodował przeniesienie katedry biskupiej dokumentem z 26 VI 1490 r. do innego miasta królewskiego – Krasnegostawu⁴⁸, w którym pozostała aż do końca istnienia diecezji.

Uposażenie – ogólny szacunek. Stanisław Krasowski, kanonik chełmski w czasie procesu informacyjnego biskupa Zamoyskiego oświadczył, że dochody zupełne biskupstwa, tzn. przy spełnianiu zobowiązań płatniczych przez wszystkich, wynoszą 6 tys. florenów rocznie⁴⁹. Pozostali świadkowie tego procesu informacyjnego, jak też procesu biskupa Macieja Łubieńskiego z 1621 r. podawali wielkości od 3 do 5 tys. florenów⁵⁰. Uznać je należy za określające realne dochody biskupstwa, uzależnione od stopnia realizacji dziesięcin i innych świadczeń. Na niepłacenie należnych sum skarżyli się biskupi w swoich relacjach do Rzymu. Różnica między dochodami należnymi, a rzeczywistymi wynikała w dużej mierze z silnej pozycji kleru prawosławnego, który prawie w każdej wsi posiadał swoją cerkiew. Biskup Gomoliński mówił o dużych bogactwach *ruthenorum, schismaticorum, judaeorum, hereticorum* i małej liczbie łacińskich katolików w samym Krasnymstawie, stolicy diecezji⁵¹.

Pozycja Kościoła łacińskiego była związana z problemem osadnictwa i obecności politycznej Polski na tych terenach w XIV w.⁵² Założenie biskupstwa jako jednostki stałej organizacji kościelnej dokonywało się z zasady na terenach zorganizowanych już do pewnego stopnia pod względem życia religijnego⁵³. Diecezja chełmska powstała na gruncie nieprzygotowanym organizacyjnie. Katolicki ruch fundacyjny niekrólewski pojawił się dopiero wraz z napływem szlachty i rozwojem jej własności na ziemiach ruskich⁵⁴. Proces ten, w pełni rozwinięty w XV w., został zachwiany w następnym stuleciu przez reformację. Stąd

⁴⁷ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 56.

⁴⁸ B. K u m o r, *Przeniesienie stolicy biskupiej z Chełma do Krasnegostawu (1490)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 49 (1984), s. 371-375.

⁴⁹ Pr. inf. 1600, k. 90v.

⁵⁰ Pr. inf. 1600, k. 91v, 95, 95v, 98, 99v, 100v; Pr. inf. 1621, k. 526, 531, 532v, 533v, 534 v, 536v, 539v.

⁵¹ Rel. 1594, k. 472-3; Rel. 1597, k. 498.

⁵² J a n e c z e k, dz. cyt., s. 35.

⁵³ J. M u c h a, *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 30 (1983), z. 4, s. 73-74.

⁵⁴ J a n e c z e k, dz. cyt., Warszawa 1993, s. 35.

tak słaba pozycja Kościoła łacińskiego na ziemiach ruskich na początku XVII w., a co za tym idzie, trudności w uzyskiwaniu wszystkich dochodów określonych w dokumentach fundacyjnych i dotacyjnych.

A. Dybowska dokonała zestawienia ogólnych szacunków dochodów biskupstwa chełmskiego na tle innych diecezji⁵⁵. Biskupstwo chełmskie należało do jednego ze skromniej uposażonych w Rzeczypospolitej. Jeśli chodzi jednak o prowincję lwowską, jedynie biskup przemyski osiągał wyższe dochody⁵⁶.

Uposażenie – elementy składowe. Główny składnik uposażenia biskupstwa chełmskiego w XVII wieku określała pierwotna fundacja króla Władysława Jagiełły. W okresie dwóch wieków, tj. od powstania diecezji do 1600 roku, nastąpiły pewne zmiany polegające z jednej strony na uszczupleniu podstawowej fundacji, z drugiej na uzupełnieniu uposażenia o nowe elementy. O stanie dóbr stołowych w okresie rządów biskupa Zamoyskiego można wnosić na podstawie dokumentów uposażeniowych i dotacyjnych oraz opisu tych dóbr, zawartego w wizytacji biskupa Szembeka z początku XVIII w. Analiza tych materiałów⁵⁷ pozwala stwierdzić, że dobra stołowe Jerzego Zamoyskiego składały się z 4 miast: Skierbieszów, Pawłów, Sawin i Biała⁵⁸ oraz 8 wsi: Kumów, Pobołowice, Łyszcz, Siedliszki, Kozia Góra, Cieszyn, Wolawce i Haliczany⁵⁹. Przynależność innych wsi, jak: Strzyżowiec, część Pławanic, Drewniki, pozostawia dużo wątpliwości. W porównaniu z diecezją przemyską, która miała w XVI wieku 3 miasta i 20 wsi⁶⁰ wygląda to dość skromnie.

⁵⁵ O powoływaniu biskupów za panowania Zygmunta Augusta, w: *Między monarchą a demokracją*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 121.

⁵⁶ T. D ł u g o s z, *Biskupi polscy XVII i XVIII wieku, obsada, dyspensy, taksy*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 5 (1958), z. 2, s. 95; P. A. G i o v a n n i n i, *Relazione di Polonia 1565*, w: *Analecta Romana*, Kraków 1849, s. 194.

⁵⁷ *Acta visitationis generalis omnium ecclesiarum dioecesis, quam ipsemet R.D. Christophorus Szembek episcopus Chelmensis [...] conscripta A.D. 1714*, vol. I, AAL, A 152, k. 14-14v; AAL, A 149, k. 113, 119, 34v; AAL, A 158, k. 901-903; Rel. 1614, k. 483v; *Przywilej fundacyjny dla biskupstwa chełmskiego 16 VIII 1417 Korczyn*, „Kwartalnik Historyczny”, 1918, s. 473-477; *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565*, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Warszawa 1992, s. 12; A. J a b ł o n o w s k i, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, Warszawa 1903, t. VII, cz. 2, s. 266; B i e Ń k o w s k i, *Działalność*, s. 200-202; tenże, *Opis rzymskokatolickiej parafii Pawłów i greckokatolickiej Bezek w diecezji chełmskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, 9 (1961), z. 4, s. 18-26.

⁵⁸ Pr. inf. 1600, k. 90v.

⁵⁹ Dwie ostatnie miejscowości bądź jako dzierżawy bądź już jako własność.

⁶⁰ D y b o w s k a, dz. cyt., s. 121.

Oprócz dóbr stołowych biskupstwo chełmskie posiadało dwa domy dla wikariuszy i kanoników w Krasnymstawie oraz 50 grzywien z żup ruskich zapisanych przez Zygmunta Starego⁶¹. Inne źródła uposażenia, jak dziesięciny oraz opłaty uzyskiwane z tytułu sprawowania jurysdykcji, są trudne do zbadania⁶².

Określenie samych dochodów nie pozwala na określenie kondycji materialnej biskupa. Przedstawienie ponoszonych kosztów związanych z pełnieniem tego urzędu jest niestety niemożliwe. Wiemy jedynie o wzniesieniu przez biskupa Zamoyskiego dworów w dobrach biskupich w Kumowie i Skierbieszowie⁶³. Biskup Gomoliński skarżył się w swojej relacji do Rzymu, że ponosi koszty wszystkich swoich podróży po diecezji, ponieważ nie ma tu zwyczaju wspierania biskupa przez ludność lub plebanów. Zwiększonych wydatków wymagała też obrona świątyń i odzyskiwanie dóbr kościelnych z rąk heretyków⁶⁴.

Kapituła katedralna

Kapituła katedralna było to ciało kolegialne przeznaczone przez Kościół do pomocy biskupowi w zarządzie diecezją i sprawowaniu Służby Bożej, a także dla pewnej kontroli poczynań biskupa. Pierwsze kapituły katedralne w metropolii lwowskiej pojawiły się w XIV i XV w.⁶⁵ Dzieje kapituły katedralnej chełmskiej (krasnostawskiej) zostały w dużej części opracowane przez P. Pałkę⁶⁶.

Powstanie oraz liczba prałatur i kanonii. Kapituła chełmska została ufundowana w 1429 r. przez króla Władysława Jagiełłę, lecz jej istnienie jest poświadczane dopiero w 1431 r.⁶⁷ Dokument erekcyjny nie zachował się. Została naj-

⁶¹ AAL, A 152, k. 9v, 10.

⁶² Biskup Sobiejuski rzekomo przyznał dziesięciny stołu biskupiego kapitule. S. C h o d y ń s k i, *Chełmskie biskupstwo obrządku łacińskiego*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. III, Warszawa 1874, s. 246.

⁶³ Rel. 1614, k. 483.

⁶⁴ Rel. 1594, k. 472.

⁶⁵ M ü l l e r, dz. cyt., s. 145.

⁶⁶ P. P a ł k a, *Prałatury i kanonie katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Prawo Kanoniczne”, 18 (1975), nr 1-2, s. 125-145; t e n ż e, *Nieznane statuty*, s. 343-362; t e n ż e, *Źródła uposażenia kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 20 (1973), z. 5, s. 29-47; t e n ż e, *Powstanie i organizacja wewnętrzna kolegium wikariuszy katedralnych diecezji chełmskiej*, „Prawo Kanoniczne”, 20 (1977), nr 1-2, s. 125-136; t e n ż e, *Obowiązek rezydencji prałatów i kanoników katedralnej kapituły chełmskiej w Krasnymstawie*, „Prawo Kanoniczne”, 28 (1985), nr 3-4, s. 223-236; t e n ż e, *Powstanie katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego w Chełmie i przeniesienie jej do Krasnegostawu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 17 (1970), z. 5, s. 15-26.

⁶⁷ P a ł k a, *Powstanie katedralnej*, s. 16-18.

prawdopodobniej powołana przez biskupa Jana Biskupca, ponieważ głównie biskupi ustanawiali i znosili kanonie i godności kapitulne⁶⁸. Kapituła katedralna obsadzana była na początku XVII w. na podstawie prezenty królewskiej⁶⁹.

Istotnym zagadnieniem jest liczba prałatur i kanonii. W latach 1600-1621 były w diecezji chełmskiej tylko kanonie i prałatury tzw. *antiquae foundationis*. Były to dwie prałatury – prepozytura i dziekania oraz dziesięć kanonii⁷⁰. Ta liczba prałatur i kanonii utrzymała się do 1638 r.⁷¹

Na czele kapituły chełmskiej stał prepozyt. Należy zwrócić uwagę na brak w kapitule urzędu archidiacona, który jako „oczy biskupa powinien być we wszystkich kościołach katedralnych”⁷². Godność ta pojawia się w diecezji chełmskiej dopiero w 1638 r.⁷³ Następne po prepozycie miejsce w kapitule zajmował dziekan i 10 kanoników⁷⁴. Zwierzchnictwo prepozyta w kapitule świadczy o urządzeniu jej na wzór niemiecki, podobnie jak od 1612 r. wyglądało to we Włocławku⁷⁵, a inaczej niż w Kamieńcu, Przemyślu i Krakowie, gdzie zwierzchnikiem kapituły był dziekan⁷⁶. Oprócz krótkiej wzmianki w statutach kapituły chełmskiej z 1572 r.⁷⁷ nie ma istotnych informacji źródłowych o kanonikach honorowych.

Obowiązek rezydencji i zakaz kumulacji beneficjów. Sobór trydencki wyraźnie nakazywał kanonikom i prałatom mieszkanie przy katedrze i zabraniał łączenia urzędów kapitulnych z innymi beneficjami wymagającymi rezydencji⁷⁸. Wielu kanoników i prałatów nie mieszkało przy katedrze, ponieważ byli zajęci

⁶⁸ S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912, s. 226-227.

⁶⁹ AAL, A 106, k. 59, 160; A 107, k. 110, 159v, 196. Jedynym wyjątkiem była kanonia kaznodziei, którą król Kazimierz Jagiellończyk w 1491 r. na prośbę biskupa Macieja uczynił wolnego nadania, zastrzegając jedynie, aby kandydat był biegły w teologii i stale mieszkał przy katedrze głosząc Słowo Boże. Pałka, *Prałatury i kanonie*, s. 137-138.

⁷⁰ Przywilej fundacyjny kapituły chełmskiej, „Kwartalnik Historyczny”, 1933, s. 76.

⁷¹ Pałka, *Prałatury i kanonie*, s. 126, 137.

⁷² COD, s. 742.

⁷³ Pałka, *Prałatury i kanonie*, s. 128.

⁷⁴ Pr. inf. 1621, k. 530v, 534v, 536.

⁷⁵ S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska. Zarys dziejów*, Warszawa 1948, s. 18, 24.

⁷⁶ Mucha, dz. cyt., s. 137.

⁷⁷ Pałka, *Nieznane statuty...*, s. 359.

⁷⁸ COD, s. 742.

pełnieniem innych obowiązków, związanych z życiem kościelnym lub publicznym⁷⁹.

Decyzje soborowe odnośnie do rezydencji i kumulacji były poważnie łagodzone przez decyzje biskupa chełmskiego i ustawodawstwo diecezjalne⁸⁰. Obowiązek rezydencji prałatów i kanoników katedralnych chełmskich został ograniczony w statutach z 1572 r. do czterech okresów w roku – uroczystości Oczyszczenia NMP i dni trwania posiedzeń kapitulnych wiążących się z tą uroczystością; uroczystości Zmartwychwstania Pańskiego, od Wielkiej Środy do środy następczej z obowiązkiem uczestniczenia w nabożeństwach; uroczystości Bożego Ciała z uczestniczeniem w nabożeństwach; uroczystości Wniebowzięcia NMP przez 3 dni⁸¹. Oprócz tego członkowie kapituły winni dbać, aby jeden z nich stale był przy katedrze i odprawiał mszę świętą konwentualną w niedzielę i inne dni⁸². Powyższe ograniczenie obowiązku rezydencji oraz dopuszczalność łączenia kanonii lub prałatury z jednym beneficjum duszpasterskim (chodzi tutaj głównie o parafie) dopuszczają synody z 1624 i 1644 r.⁸³ Wzrost liczby beneficjów kapitulnych w XVII w. (w 1671 r. było ich 16 – pięć prałatur i 11 kanonii) próbował wykorzystać biskup Krzysztof Żegocki rozszerzając obowiązek rezydencji, tak aby dwóch członków kapituły mieszkało na stałe przy katedrze⁸⁴.

Uposażenie. Pierwotne uposażenie kapituły chełmskiej, określone w dokumencie fundacyjnym z 1429 r., składało się ze wsi Parypsy z młynem i sadzawką oraz 100 grzywien pobieranych corocznie z cła chełmskiego w Hrubieszowie, które miały być dzielone: dla prałatów po 10 grzywien, dla każdego kanonika po 8 grzywien rocznie wypłacanych w każdym kwartale roku. Wieś Parypsy położona niedaleko Chełma, tak miała być podzielona między członków kapituły, aby każdy mógł otrzymać kawałek ornej ziemi i łąki⁸⁵.

W XVII i XVIII w. wieś Parypsy była dzierżawiona przez jednego z członków kapituły, a dochód z tej dzierżawy szedł do wspólnej kasy. Dochód ten

⁷⁹ L i t a k, *Od reformacji*, s. 162.

⁸⁰ Na kompromisowość polskiego ustawodawstwa partykularnego w stosunku do zarządzeń papieskich i soborowych zwraca uwagę J. Kłoczowski (*Europa słowiańska w XIV-XV wieku*, Warszawa 1984, s. 85).

⁸¹ P a ł k a, *Nieznane statuty*, s. 350.

⁸² T e n ż e, *Obowiązek rezydencji*, s. 224.

⁸³ *Synody diecezji chełmskiej*, s. 141, 142, 190.

⁸⁴ AAL, A 151, k. 180v, 276.

⁸⁵ P a ł k a, *Źródła uposażenia*, s. 30-31.

wahał się od 100 do 400 florenów rocznie⁸⁶, z tym że na początku XVII w. nie przekraczał 100 florenów⁸⁷. Był to majątek wspólny kapituły, w którym w postaci pensji partycypowali poszczególni jej członkowie. Przypominało to sytuację z diecezji włocławskiej, gdzie biskup w 1410 r. przeniósł prebendy pod wspólny zarząd kapituły. Dobrami tymi zarządzał prokurator, który wypłacał roczne pensje z połączonych prebend⁸⁸.

Pierwotne uposażenie kapituły zostało w XV i XVI w. rozszerzone głównie przez dochody z inkorporowanych parafii. Decyzję o przyłączeniu parafii do dochodów kapituły podejmowali ich patroni; w diecezji chełmskiej najczęściej byli to królowie. W 1456 r. przywilejem w Piotrkowie została przyłączona do kapituły parafia chełmska. Kapituła otrzymała grunta leżące blisko Chełma, budowle gospodarcze w tym mieście, wszelkie dziesięciny i dochody parafialne wraz z zarządem samej parafii. Parafia w Chełmie pozostała pod zarządem kapituły do 1688 r. W 1510 r. za zgodą królewską biskup Kościelecki wykupił drugą część posiadanego już w połowie od 1506 roku miasta Biała w ziemi rawskiej i zapisał tę wykupioną część wraz z tamtejszą parafią na uposażenie kapituły. Otrzymywała ona 20 kóp półgroszy praskich z uposażenia tamtejszego beneficjum parafialnego⁸⁹. W 1569 r. kapituła objęła zarząd oraz dochody parafii w Drohobyczu, w diecezji przemyskiej, wraz ze wsią Dobrowlany. Wpływy z niej na początku XVII w. wynosiły około 800 florenów rocznie⁹⁰.

Ciężar utrzymywania kapituły chełmskiej opierał się głównie na dochodach z parafii inkorporowanych. Inne źródła uposażenia, jak dochody z karczmy w Pobołowicach czy z browaru w Skierbieszowie miały marginalne znaczenie. Jedynie wpływy z dziesięcin mogły odgrywać tutaj ważną rolę, jednak są trudne do oszacowania. W XVIII w. stanowiły 30% całego uposażenia kapituły⁹¹.

Do połowy XVII w. z powodu skromnego uposażenia (dochody kapituły chełmskiej wielokrotnie w źródłach określane były jako niewystarczające⁹²) cały majątek kapituły chełmskiej znajdował się prawdopodobnie pod wspólnym zarządem. Dopiero w 2. połowie XVII w. na skutek indywidualnych fundacji szlacheckich mógł wykształcić się osobny majątek prebendalny.

⁸⁶ Tamże, s. 31.

⁸⁷ AAL, A 149, k. 15.

⁸⁸ L i b r o w s k i, dz. cyt., s. 45.

⁸⁹ Tamże, s. 32-33.

⁹⁰ AAL, A 149, k. 15.

⁹¹ P a ł k a, *Źródła uposażenia*, s. 37-38.

⁹² *Synody diecezji chełmskiej*, s. 142; Pr. inf. 1621, k. 526, 532, 534.

Kapituła kolegiacka

Kapituły kolegiackie zorganizowane były na wzór katedralnych, przy kościele zwanym kolegiatą. Miały te same prawa i przywileje co kapituły katedralne, z wyjątkiem zarządzania diecezją. Kościół kolegiacki miał pierwszeństwo przed kościołami parafialnymi⁹³.

Powstanie oraz liczba prałatur i kanonii. Kapituła kolegiacka w Zamościu (jedyna w diecezji chełmskiej) była specyficzna ze względu na cel i okoliczności jej powstania. Nie powstała tylko dla lepszego krzewienia wiary czy podniesienia rangi kościoła parafialnego. Jej powołanie wiąże się ściśle z działalnością kanclerza Jana Zamoyskiego na polu oświatowym i powstaniem Akademii Zamojskiej. Kapituła kolegiacka w Zamościu została erygowana w 1595 r., kilka miesięcy po powołaniu, przez papieża Klemensa VIII, Akademii Zamojskiej⁹⁴. Uposażył ją w 1600 r. kanclerz Jan Zamoyski⁹⁵. Nominacja na kanonika miała być nie tylko nagrodą za działalność kościelną, lecz również metodą powiększenia uposażenia profesorów Akademii. W dokumencie fundacyjnym Jan Zamoyski zastrzegł sobie oraz swoim następcom prawo prezenty na utworzone kanonie i prałatury. Tylko zasłużeni profesorowie mogli zostać kanonikami⁹⁶. Na mocy ustaw soboru trydenckiego⁹⁷, jak również przez dokument fundacyjny, prałaci i kanonicy kolegiaccy zobowiązani byli do stałej rezydencji przy kościele kolegiackim. Z racji jednak sprawowania obowiązków przy Akademii, papież Paweł V uwolnił kanoników zamojskich od obowiązku rezydencji, a funkcje duszpasterskie objęli prałaci i wikariusze kolegiaccy⁹⁸.

Kapituła kolegiacka w Zamościu w okresie rządów biskupa Zamoyskiego znajdowała się jeszcze w fazie organizacji. Dopiero po śmierci fundatora – w 1609 r. – biskup chełmski po raz pierwszy zebrał sześciu jej członków na posiedzeniu generalnym⁹⁹.

W latach 1600-1621 były w kapitule kolegiackiej tylko prebendy pierwotnej fundacji: trzy prałatury – dziekania, kustodia i scholasteria oraz cztery kanonikaty. Dokument fundacyjny jako pierwszego wymienia dziekana. Zwierzchnic-

⁹³ Müller, dz. cyt., s. 156.

⁹⁴ F. Stopniak, *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1962, s. 22, 26.

⁹⁵ Dokument fundacyjny opublikował A. Wadowski (*Wiadomości o profesorach Akademii Zamojskiej*, Warszawa 1899-1900, s. 76-81).

⁹⁶ Tamże, s. 84.

⁹⁷ COD, s. 742.

⁹⁸ Stopniak, *Dzieje*, s. 88-89.

⁹⁹ Wadowski, dz. cyt., s. 89.

two tej prebendy nad kanonikami, wikariuszami i mansjonarzami potwierdziły statuty kapituły z 1609 r. Drugie i trzecie miejsce w kapitule zamojskiej zajmowali kustosz i scholastyk¹⁰⁰.

Uposażenie. W 1. połowie XVII w. poszczególne prebendy dysponowały majątkiem pochodzącym głównie z pierwotnej fundacji. O ile kapituła katedralna posiadała majątek głównie pod wspólnym zarządem, o tyle w kolegiacie zamojskiej od początku majątek prebend został ściśle określony.

Dziekan otrzymał w dokumencie fundacyjnym dobra Matecze, które należały wcześniej do prepozyta zamojskiego oraz 2 łany gruntu naprzeciw bramy lwowskiej. Posiadał poza tym Wólkę Infułacką. Na mocy przywileju lokacyjnego Zamościa z każdego łana w mieście pobierał 6 groszy oraz 2 grosze z łanów na przedmieściu. Przejął po prepozycie kościoła Św. Krzyża dziesięciny z Lipska, Białej Woli, Żdanowa, Mokrego i Pniówka oraz dochody ze wsi Poremby w województwie krakowskim.

Infułat zamojski zaraz po utworzeniu kapituły otrzymał od papieża prawo do noszenia mitry. Wyższa godność wymagała dodatkowego uposażenia i 25 I 1595 r. biskup inkorporował do dziekani zamojskiej prepozyturę w Szczebrzeszynie. Nie zachowały się dane pozwalające określić dochody dziekana na początku XVII w.

Kustosz w dokumencie fundacyjnym otrzymał wieś Branewkę. Dla scholastyka oraz 4 kanoników uposażenie stanowiły dobra Chmielek, ze wsiami Rakówka i Wola Chmielecka. Dochód z tych dóbr wynosił ogółem około 1000 florenów, z których scholastyk miał otrzymywać 200, kaznodzieja (którym mógł być prałat lub kanonik) – 150, a 4 kanoników – po 104 floreny rocznie. Oprócz tego kanonicy jako profesorowie otrzymywali 300 złotych rocznie pensji, „stół pospolity i mieszkanie wolne”¹⁰¹.

Informacje źródłowe nie pozwalają na precyzyjne określenie dochodów kapituły zamojskiej na początku XVII w., jednak można z całą pewnością mówić o jej lepszej kondycji w porównaniu z kapitułą katedralną. Uposażenie członków kapituły kolegiackiej skupione głównie we własności ziemskiej i pensji profesorów było większe i bardziej stabilne niż dochody kapituły katedralnej pochodzące głównie z parafii inkorporowanych. Również na tle innych kapituł

¹⁰⁰ Tamże, s. 83, 89; S t o p n i a k, dz. cyt., s. 28-29, 88-89.

¹⁰¹ S t o p n i a k, dz. cyt., s. 29, 49, 65; W a d o w s k i, dz. cyt., s. 83.

kolegiackich w Polsce, z których najbogatsze posiadały po kilka wsi¹⁰², kapituła kolegiacka w Zamościu była dobrze uposażona.

Lepsze uposażenie kapituły kolegiackiej niż katedralnej wynikało w pewnym stopniu z charakteru kościoła kolegiackiego jako przyakademickiego. Pierwotna fundacja nie została nadszarpnięta, tak jak to było w przypadku kapituły katedralnej, gdzie z pierwotnej fundacji pozostało do XVII w. niewiele. Poza tym nie można zapomnieć, że oba kolegia były fundowane w różnych okresach. Król fundował kapitułę katedralną w 1. połowie XV w., na terenie bez łańskich struktur kościelnych i ludności wyznania rzymskiego. Jan Zamoyski, budując kolegiatę i miasto Zamość miał warunki znacznie lepsze. Na skutek lepszej kondycji kapituły kolegiackiej w 1. połowie XVII w., możemy obserwować zjawisko zachwiania zgodności miejsca w hierarchii kościelnej obu kapituł z wartością ich uposażeń.

Parafie

Parafia była najniższą jednostką administracji kościelnej i państwowej, której centrum był kościół parafialny¹⁰³. By powstało beneficjum parafialne musiał być urząd, z przywiązaniem do niego dochodem (fundacja), zatwierdzony przez właściwą władzę kościelną (erekcja). Instytucja wszystkich beneficjów diecezjalnych należała do biskupa¹⁰⁴.

Liczba i sytuacja formalno-prawna parafii. Określenie stanu prawnego parafii diecezji chełmskiej jako beneficjów spełniających wszystkie wspomniane wyżej wymogi jest bardzo trudne dla 1. połowy XVII w. W pożarze kurii krasnostawskiej 7 XII 1597 r. spłonęły akta zawierające przywileje, dokumenty fundacyjne i erekcyjne dużej części kościołów parafialnych¹⁰⁵. Można jedynie oprzeć się na odpisach w późniejszych wizytacjach.

Zgodnie z zarządzeniami soboru trydenckiego parafie miały powstawać na terenach, gdzie „ludzie z powodu odległości miejsca lub trudności dostępu nie mogli bez wielkiej trudności przystępować do sakramentów i słuchać mszy świętej”. Sobór trydencki polecił jak najszybsze założenie parafii we wszystkich miastach i innych osadach gdzie jeszcze ich nie ma¹⁰⁶. Rządcy parafii, na których spoczywał główny ciężar duszpasterstwa, zobowiązani byli do stałej

¹⁰² Müller, *Diecezje*, s. 156.

¹⁰³ A. Wyczański, *Polska Rzecz Pospolita szlachecka*, Warszawa 1991, s. 66.

¹⁰⁴ COD, s. 705.

¹⁰⁵ L. Bińkowski, *Działalność*, s. 187-188.

¹⁰⁶ COD, s. 705, 744.

rezydencji i nie mogli jednocześnie pełnić obowiązków przy innym beneficjum duszpasterskim lub wymagającym rezydencji.

Ustawy synodu chełmskiego z 1604 r. mówią o 59 kościołach parafialnych położonych w 10 dekanatach¹⁰⁷, natomiast synodu z 1624 r. o 73 kościołach, w tym o 14 nowowzniesionych¹⁰⁸. Wskazuje to na duży przyrost liczby parafii w czasie rządów biskupa Zamoyskiego – około 25%. O ile w diecezjach Polski centralnej przyrost parafii określany jest jako minimalny w tym okresie¹⁰⁹, o tyle w diecezji chełmskiej ruch fundacyjny rozwija się do końca okresu staropolskiego¹¹⁰.

Inne statystyki podają relacje biskupów do Rzymu o stanie diecezji. Relacja biskupa Gomolińskiego z 1594 r. podaje liczbę 70 kościołów parafialnych, z których 24 były zajęte przez protestantów. Trzy z nich zostały odzyskane¹¹¹, a do 1597 r. następnych 15¹¹². Biskup Jerzy Zamoyski w swojej relacji z 1614 r. podał liczbę 72 kościołów parafialnych, z których nie wszystkie były dostatecznie uposażone¹¹³. Liczbę tę potwierdzili świadkowie procesu informacyjnego biskupa Macieja Łubieńskiego z 1621 r. Jan Paluszkowic, kapłan z diecezji chełmskiej podaje liczbę 72 kościołów parafialnych *plus vel minus*¹¹⁴. Relacja biskupa Łubieńskiego z 1624 r., potwierdza liczbę parafii podaną w statutach z synodu odbytego w tym samym roku. Podaje ona, że liczba kościołów parafialnych w diecezji nie przekracza 73, z których 65 jest uposażonych, natomiast pozostałych osiem, które zostały wzniesione w nowoło-kowanych miastach i wsiach, nie mają dotąd uposażenia i są zarządzane przez komendariuszy¹¹⁵. Nie wspomniał nic o kościołach zajętych przez protestantów. Na okres rządów biskupa Zamoyskiego przypada proces odzyskiwania kościołów z rąk protestantów¹¹⁶.

Wobec rozbieżności podanych wyżej liczb należy przyjrzeć się poszczególnym parafiom (wynikiem tej analizy jest tabela zbiorcza na końcu artykułu).

¹⁰⁷ *Synody diecezji chełmskiej*, s. 110.

¹⁰⁸ Tamże, s. 175-176.

¹⁰⁹ S. L i t a k, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, t. II, s. 281-284.

¹¹⁰ H. W y c z a w s k i, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 161.

¹¹¹ Rel. 1594, k. 472v.

¹¹² Rel. 1597, k. 477v.

¹¹³ Rel. 1614, k. 483v.

¹¹⁴ Pr. inf. 1621, k. 536.

¹¹⁵ Rel. 1624, k. 2.

¹¹⁶ L i t a k, *Od reformacji*, s. 86.

W diecezji chełmskiej na początku XVII w. istniały dwie kategorie parafii. Pierwsza obejmuje parafie funkcjonujące i liczy 62 kościoły¹¹⁷, natomiast druga parafie istniejące tylko formalnie i nie prowadzące działalności duszpasterskiej – jest to 9 kościołów. Dokumenty erekcyjne powołujące te parafie zostały wystawione przed 1600 r., nie ma jednak żadnych śladów ich funkcjonowania w latach 1600-1621. W większości przypadków powodem tego było zajęcie kościoła przez protestantów¹¹⁸. Dwa kościoły były zniszczone¹¹⁹.

Wielkość parafii. W diecezji chełmskiej w 1. połowie XVII w. na jedną parafię przypadało ok. 300 km²¹²⁰, z tym, że średnią tę bardzo podnosiły parafie zabużańskie – Ratno i Luboml. A. Janeczek obliczył, że w województwie bełskim (część południowa diecezji chełmskiej) na jedną parafię w 1630 r. przypadało około 200 km²¹²¹. Południowo-zachodnia część diecezji posiadała bardziej gęstą sieć kościołów oraz okręgi parafialne o mniejszej powierzchni niż w części północno-wschodniej. Jeżeli przyjąć za wiarygodną informację z relacji biskupa Jerzego Zamoyskiego, że w diecezji chełmskiej znajdowało się 40 tys. katolików¹²², to na 1 funkcjonującą parafię przypadało średnio 645 osób.

Hierarchia – czynniki decydujące o znaczeniu parafii

a) uposażenie i charakter ośrodka parafialnego.

Wielkość uposażenia oraz lokalizacja świątyni w dużym stopniu decydowały o znaczeniu parafii. Tabela załącznikowa nie przedstawia dokładnych dochodów

¹¹⁷ Do kościołów funkcjonujących zostały zaliczone parafie w fazie organizacji (Korytnica, Rawa, Surhów i Dubienka) oraz zanikające (Rzeczki, które zostały afiliowane do Rawy oraz Teratin). Statystyka pomija katedrę w Krasnymstawie i kolegiatę w Zamościu.

¹¹⁸ Dotyczy to parafii w Świerżach, Bończy, Dubie, Kryłowie, Uhrsku, Gorzkowie i Sitańcu.

¹¹⁹ Żerniki i Dzierążnia. Powodem zniszczenia mogły być najazdy kozackie, L. B o r a t y Ń s k i, *Najważniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji (relationes status ecclesiarum) w archiwum Kongregacji del Concilio w Rzymie*, Kraków 1916, s. 9.

¹²⁰ Dla porównania można podać, że wielkość parafii w Polsce centralnej: Prusy, Wielkopolska, Mazowsze kształtowała się na poziomie 50-70 km². Im bardziej na północ i wschód, tym parafii było coraz mniej i były one coraz większe. Związane to było z osadnictwem, strukturą własności i wyznań. Z kolei diecezje Rzeczypospolitej kresowej – żmudzka czy wileńska miały parafie wielkości 350-950 km². Jeżeli chodzi o zagęszczenie sieci parafialnej w metropolii lwowskiej, diecezja chełmska była wyprzedzana tylko przez diecezję przemyską. (L i t a k, *Struktura*, s. 281-285; J a n e c z e k, dz. cyt., s. 48; W i ś n i o w s k i, dz. cyt., s. 444; M ü l l e r, dz. cyt., s. 74).

¹²¹ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 48-49.

¹²² Rel. 1614, k. 483.

poszczególnych parafii (zagadnienie to przekracza rozmiary i cel tego opracowania), lecz podaje tylko ogólny ich szacunek oraz grupuje parafie w trzy kategorie uposażeniowe. Podstawą zestawienia są trzy zasadnicze źródła dochodów parafii chełmskich: ziemia w łanach (ewentualnie całe wioski), poddani oraz dziesięciny. Obok uposażenia tabela zawiera też informacje o liczbie miejscowości w okręgach parafialnych, charakterze patronatu oraz czasie powstania parafii i charakterze fundacji.

Tab. 1. Liczba parafii wg kategorii uposażeniowych i charakteru ośrodka

	1 kategoria	2 kategoria	3 kategoria	razem
miasto	16	10	7	33
wieś	8	13	8	29
razem	24	23	15	62

Tabela 1. zestawia zależność wielkości uposażenia i charakteru ośrodka parafialnego. Kościoły parafialne diecezji chełmskiej znajdowały się w 33 miastach (28 *oppida*, 5 *civitates* – 53%) oraz w 29 wsiach (47%). W ciągu XVII i XVIII w. procent parafii miejskich wzrósł do 62¹²³. Wśród kościołów najlepiej uposażonych dominowały zdecydowanie parafie miejskie. Połowa parafii z siedzibą w miastach mieści się w pierwszej kategorii uposażeniowej. Dochody niektórych parafii jak: Luboml, Bełz, Chełm, Grabowiec, Horodło, Potylicz, Ratno, Sokal, Łopacin, Uchanie, dorównywały, a niekiedy przewyższały uposażenia prebend kapitulnych¹²⁴.

b) patronat

Cennym źródłem dla ustalenia patronatu kościołów parafialnych są akta biskupie, w których znajdują się zapisy potwierdzające wystawienie listu prezentacyjnego przez patrona dla osoby przeznaczonej do danego beneficjum (*litterae cridae*) oraz zapisy potwierdzające przydzielenie tego beneficjum przez biskupa (*institutio*). W przypadku braku tego typu informacji źródłowej, dane zawarte w tabeli załącznikowej pochodzą z wizytacji z lat 1602-1604, 1628-

¹²³ L i t a k, *Kościół łaciński*, s. 68.

¹²⁴ Dochód prałata wynosił ok. 200, natomiast kanonika ok. 100 florenów rocznie. Natomiast wpływy z samych tylko dziesięcin parafii Grabowiec przekraczały 513 florenów, a w Lubomlu, Łopacinie, Rzeplinie, Tyszowcach i Narolu – 100 florenów rocznie. AAL, A 149, k. 63, 74, 78, 80, 85, 101. Było już tak za biskupa Jana Biskupca w XV wieku, B i e Ń k o w s k i, *Działalność*, s. 205.

-1629, 1635-1638. W niektórych wypadkach charakter patronatu został podany na podstawie pierwotnej fundacji.

W okresie rządów biskupa Zamoyskiego można spotkać w diecezji chełmskiej patronat trojakiemu rodzaju: duchowny, królewski i szlachecki¹²⁵. Rodzaj patronatu był ściśle powiązany ze strukturą własności w diecezji i rzadko się zmieniał od momentu fundacji. Odnosi się to szczególnie do kościołów królewskich, gdzie żadnych zmian nie obserwujemy¹²⁶. Prawo patronatu przechodziło zwykle *cum haereditate* i należało do właściciela dziedzicznego miejscowości parafialnej¹²⁷. Można spotkać w diecezji chełmskiej wypadki zmiany rodzaju patronatu na skutek przejścia miejscowości parafialnej w ręce nowego właściciela¹²⁸.

Tab. 2. Liczba parafii wg rodzaju patronatu i kategorii uposażeniowych

	szlachecki	królewski	biskupi	inny	razem
1 kat.	9	11	3	1	24
2 kat.	17	3	2	1	23
3 kat.	10	5	–	–	15
razem	36	19	5	2	62

W parafiach diecezji chełmskiej w latach 1600-1621 zdecydowanie przeważał patronat szlachecki – 36 kościołów (58%). Dużą rolę odgrywała tutaj osoba Jana Zamoyskiego, patrona pięciu kościołów parafialnych. Tyle samo kościołów obsadzanych było z prezenty biskupa chełmskiego (8% wszystkich kościołów parafialnych). Można zauważyć przewagę starego patronatu królewskiego w miastach (były to też jednocześnie parafie bardzo dobrze uposażone – zob. tab. 2). Parafie diecezji chełmskiej, od początku jej istnienia aż do 1772 r.,

¹²⁵ W jednym wypadku, w Uhnowie, prawo patronatu jest w rękach mieszczan.

¹²⁶ Z wyjątkiem kościoła w Rachaniach, AAL, A 106, k. 47v, 91v.

¹²⁷ P i a s e c k i, *Praxis*, s. 452.

¹²⁸ Czulec – kościół fundowany przed 1531 r. przez Maliszkę lub Macieja Smoka, właściciela Czulec, przed 1545 r. przeszedł na własność królewską (B i e Ń k o w s k i, *Działalność*, s. 214), jak widać z akt biskupich z prawem patronatu do tamtejszego kościoła (AAL, A 106, k. 21.)

Uchanie – w 1603 r. patronem był Paweł Uchański, a w 1613 już Mikołaj Daniłowicz (AAL, A 106, k. 164; A 149, k. 40), nowy właściciel Uchań (M. Z a h a j k i e w i c z, *Diecezja lubelska*, Lublin 1986, s. 368).

cechuje stały wzrost znaczenia patronatu szlacheckiego kosztem królewskiego¹²⁹. Patronat duchowny utrzymuje się na takim samym poziomie – 8-10%.

c) inne beneficja

Ważnym elementem decydującym o znaczeniu parafii i o jej miejscu w hierarchii były inne beneficja z nią związane: kolegia mansjonarzy¹³⁰, szpitale lub kościoły szpitalne¹³¹. Należy zauważyć, że wszystkie parafie posiadające kolegia mansjonarzy lub szpitale znajdowały się w miastach (*civitas, oppidum*)¹³². Interesująco mogły kształtować się zależności między siedzibą parafii, a obecnością innych beneficjów, wielkością uposażenia czy liczbą duchowieństwa obsadzającego daną parafię¹³³.

Niższe beneficja diecezjalne

Do niższych beneficjów w diecezji chełmskiej należały wikariaty katedralne i kolegiackie, kolegia mansjonarzy, prepozytury szpitalne oraz altarie. Wikariat parafialny nie może być uznany za beneficjum, ponieważ był urzędem czasowym (brak dokumentu fundacyjnego i erekcyjnego) i nie posiadał stałego, wydzielonego uposażenia¹³⁴.

Kolegium wikariuszy katedralnych. Kolegia wikariuszy katedralnych, wobec zjawiska częstej nierezydencji kanoników i prałatów przy katedrze, ponosiły cały ciężar obowiązków duszpasterskich w kościołach katedralnych¹³⁵. Problemem kolegium wikariuszy katedralnych w Krasnymstawie zajmował się już P. Pałka¹³⁶. Zostało ono ufundowane w 1496 r. przez króla Jana Olbrachta. Kolegium wikariuszy miało składać się z 12 członków, podobnie jak kapituła

¹²⁹ W połowie piętnastego wieku parafie o patronacie szlacheckim stanowiły 49% (B i e ń - k o w s k i, *Działalność*, s. 223-254), na początku XVII w. – 58% (tab. 2), natomiast w 1772 r. – 68% (L i t a k, *Kościół łaciński*, s. 80).

¹³⁰ Oprócz Zamościa i Krasnegostawu (przy kapitułach), kolegium mansjonarzy istniało tylko w Uchaniach.

¹³¹ Szpitale lub kościoły szpitalne istniały w 15 parafiach: Bełz, Chełm, Grabowiec, Horodło, Hrubieszów, Krasnystaw, Kumów, Luboml, Magierów, Potylicz, Sokal, Szczebrzeszyn, Tarnogóra, Turobin, Wojsławice.

¹³² Z wyjątkiem Kumowa, ale ten z kolei był siedzibą dworu biskupa.

¹³³ L i t a k, *Struktura*, s. 305.

¹³⁴ T e n ż e, *Struktura*, s. 448; J. K r a c i k, *Vix venerabiles. Z dziejów społecznych niższego kleru parafialnego w archidiakonacie krakowskim w XVII i XVIII w.*, Kraków 1982, s. III-IV.

¹³⁵ L i t a k, *Od reformacji*, s. 162.

¹³⁶ P a ł k a, *Powstanie i organizacja*.

katedralna. Jako uposażenie zostały do kolegium wikariuszy inkorporowane parafie w Płonce i Parczewie, ze wszystkimi przynależącymi do niej dziesięciami i świadczeniami. W 1525 r. doszła do tego jeszcze parafia krasnostawska¹³⁷. Wikariusze katedralni zgodnie z treścią fundacji mieli być powoływani na podstawie prezenty królewskiej. W XVI w. prawo przedstawiania kandydata na wikariusza zostało przekazane przez króla członkom kolegium¹³⁸.

Na czele krasnostawskiego kolegium wikariuszy stał senior, który spełniał niektóre funkcje dziekana. Wikariusz-wicekustosz występuje dopiero od 1642 r.¹³⁹ Pozostali wikariusze spełniali funkcje zależnie od potrzeb kapituły.

Wizytacja biskupa Zamoyskiego dość szczegółowo przedstawia uposażenie wikariuszy katedralnych. Podstawa uposażenia w postaci trzech inkorporowanych w dokumencie fundacyjnym parafii pozostała do XVII w. Nie było wyodrębnionych dochodów dla każdego wikariusza. Suma dochodów korporacji wyniosła około 300 florenów rocznie. Z powodu tak niskiego uposażenia nigdy nie było pełnej obsady kolegium wikariuszy katedralnych, a na początku XVII w. było ich tylko sześciu¹⁴⁰. Biskup Maciej Łubieński podjął potem starania o poprawę sytuacji wikariuszy katedralnych¹⁴¹.

Kolegium wikariuszy kolegiackich. Kolegiata zamojska otrzymała od Jana Zamoyskiego w momencie fundacji w 1600 r. czterech wikariuszy jako zastępców i pomocników kanoników. Każdy wikariusz kolegiacki otrzymywał uposażenie w wysokości 70 złotych rocznie. Innych dwóch wikariuszy kolegiackich, zgodnie z fundacją, miał utrzymywać dziekan kapituły. Ponadto dziekan z racji utrzymywania i dysponowania uposażeniem parafii Szczebrzeszyn i dobrami Matcze winien był utrzymywać osobno trzech wikariuszy z pensją po 70 złotych rocznie¹⁴². W sumie z kolegiatą zamojską miało być związanych 9 wikariuszy. Liczbę tę potwierdza wizytacja Jana Sasina z 1638 r.¹⁴³ Wikariusze kolegiaccy, podobnie jak katedralni, z racji pełnionych obowiązków duszpasterskich (kanonicy pełnili obowiązki profesorów w Akademii Zamojskiej), zobowiązani byli do stałej rezydencji oraz nie mogli pełnić innych funkcji wymagających rezydencji.

¹³⁷ Tamże, s. 127-128.

¹³⁸ AAL, A 107, k. 49

¹³⁹ P a ł k a, *Powstanie i organizacja*, s. 133.

¹⁴⁰ AAL, A 149, k. 16, 16v

¹⁴¹ P a ł k a, *Powstanie i organizacja*, s. 131.

¹⁴² W a d o w s k i, dz. cyt., s. 84.

¹⁴³ ADL, A 150, k. 135v, 138.

Kolegium mansjonarzy katedralnych. Katedra krasnostawska posiadała pod koniec XVI i na początku XVII w. kolegium mansjonarzy. Daty jego fundacji, ani erekcji nie udało się jednak ustalić. Bardzo ważną informację o mansjonarzach zawierają statuty kapituły chełmskiej z 1572 r., gdzie w konstytucji 28 postanowiono utrzymywać 5 mansjonarzy. Mieli oni otrzymywać za śpiewanie godzinek do NMP: kapłan 2 grzywny, a duchowny posiadający niższe święcenia 1 grzywnę na kwartał¹⁴⁴. Taką formę uposażenia kolegium mansjonarzy potwierdza zapis w wizytacji biskupa Jerzego Zamoyskiego, mówiący że mansjonarze nie posiadają żadnego dochodu z fundacji, tylko kanonicy płacą im *certum stipendium*. Prawo prezenty należało prawdopodobnie do kapituły katedralnej. Na początku XVII w. było w katedrze krasnostawskiej 5 mansjonarzy uposażonych po 32 floreny rocznie każdy, co świadczy o zwiększeniu ich uposażenia w stosunku do 1572 r.¹⁴⁵

Kolegium mansjonarzy kolegiackich. Daty fundacji kolegium mansjonarzy zamojskich również nie udało się ustalić. Nastąpiło to z pewnością w okresie rządów w diecezji biskupa Jerzego Zamoyskiego. Pierwotnym fundatorem był dziekan kolegiaty zamojskiej Mikołaj Kiślicki, wspólnie z Mateuszem Leśniowskim, kasztelanem bełskim¹⁴⁶. Wzmianka źródłowa nie podaje jednak daty fundacji ani liczby mansjonarzy. Wizytacja z 1630 r. informuje tylko o seniorze kolegium oraz o tym, że z powodu niedostatecznego uposażenia jest tylko dwóch mansjonarzy¹⁴⁷. Można przypuszczać, że podobnie jak w katedrze, również w kolegiacie mansjonarze partycypowali w dochodach kapituły, lub samego dziekana.

Fundacja ta miała prawdopodobnie miejsce około 1614 r. Z akt biskupich wynika, że w 1614 r., na podstawie prezenty dziekana Mikołaja Kiślickiego, zostało powołanych 6 mansjonarzy. Oprócz tego w tym samym roku akta biskupie wymieniają dwóch innych mansjonarzy tego kościoła. Na podstawie wyżej wymienionych prowizji można wnosić, że roczny dochód mansjonarza wynosił 80 florenów. W 1617 i 1619 r. poświadczone są kolejne dwie prowizje dla mansjonarzy, z taką samą sumą zabezpieczającą¹⁴⁸.

Na podstawie analizowanego materiału można mówić o kolegium mansjonarzy kolegiackich w Zamościu składającym się z co najmniej 8 członków

¹⁴⁴ P a ł k a, *Nieznane*, s. 361.

¹⁴⁵ AAL, A 149, k. 15v, 16v.

¹⁴⁶ AAL, A 115, k. 138.

¹⁴⁷ AAL, A 149, k. 176.

¹⁴⁸ AAL, A 107, k. 8, 9, 12, 23v, 36v, 37v, 38, 90, 133v.

w 1614 r. Nie wiadomo, na skutek jakich okoliczności kolegium to około 1641 r. było bliskie upadku, ani w jaki sposób straciło uposażenie¹⁴⁹.

Kolegium mansjonarzy w kościele parafialnym w Uchaniach. Mansjonarie parafialne fundowane były głównie przez szlachtę dla realizacji konkretnych zadań duchownych, np. odprawiania pewnej liczby mszy świętych po śmierci fundatora za jego duszę. Dopiero od połowy XVII w. mansjonarze zaczynają pełnić obowiązki duszpasterskie w parafiach¹⁵⁰.

W diecezji chełmskiej tylko kościół parafialny w Uchaniach posiadał kolegium mansjonarzy. Wpływało ono na podniesienie plebana do godności prepozyta; tym samym kościół parafialny zyskiwał miano kościoła prepozyturalnego¹⁵¹. Kolegium uchańskie złożone z 4 mansjonarzy zostało ufundowane 18 V 1574 r.¹⁵² przez Jakuba Uchańskiego, dziedzica na Uchaniach i arcybiskupa gnieźnieńskiego, dla śpiewania *officium* ku czci NMP. Sam dokument fundacyjny pozostaje nie znany. Nie udało się również ustalić konkretnej wielkości uposażenia. Jednak fakt utrzymywania trzech kapłanów świadczy o dość dobrej sytuacji materialnej kolegium mansjonarzy uchańskich¹⁵³.

Prepozytury szpitalne. W diecezji chełmskiej można spotkać beneficja związane z zarządzeniem odrębnych od parafii jednostek duszpasterskich – kaplic szpitalnych. W wizytacji z początku XVII w. wzmiankowanych jest 15 parafii, w których znajdowały się szpitale. Cztery stare parafie w miastach królewskich: Krasnystaw, Bełż, Hrubieszów i Turobin posiadały swoje kościoły szpitalne. Zarządzający kościołem szpitalnym we wszystkich wypadkach nazywany jest prepozytem szpitalnym¹⁵⁴. Najpełniejsze uposażenie posiadał kościół i szpital w Bełżu, ufundowany i obsadzany przez króla, którego dochody wynosiły 85-90 florenów rocznie¹⁵⁵. Pozostałe prepozytury szpitalne były słabiej uposażone.

¹⁴⁹ S t o p n i a k, *Dzieje*, s. 158.

¹⁵⁰ J. P a ł y g a, *Duchowieństwo parafialne dekanatu kazimierskiego w XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 14 (1966), z. 2, s. 34.

¹⁵¹ L i t a k, *Struktura*, s. 330.

¹⁵² AAL, A 150, k. 110v.

¹⁵³ AAL, A 149, k. 38v, 40.

¹⁵⁴ AAL, A 149, k. 14, 27, 44v, 70v.

¹⁵⁵ AAL, A 107, k. 145.

Altarie. W diecezji chełmskiej na początku XVII w. znajdowały się trzy altarie: w Uhrynowie, Oszczowie i Gródku¹⁵⁶. Altarie były to beneficja związane z obsługą konkretnego ołtarza¹⁵⁷. Uposażenie altarii chełmskich jest trudne do oszacowania wobec braku dokumentów fundacyjnych. Składało się ono głównie ze świadczeń oddawanych w naturze, co może wskazywać na jego skromność.

ZAKOŃCZENIE

Tabela 3. zawiera obraz liczebny i formalno-prawny beneficyjów należących do diecezji chełmskiej. Analiza materiału źródłowego pozwala stwierdzić istnienie w diecezji chełmskiej w latach 1600-1620 – 127 beneficyjów.

Tab. 3. Liczba beneficyjów diecezji chełmskiej w latach 1600-1621

Rodzaj beneficyjum	Liczba	Simplicia	Curata	Residentaria	Sine obligatio- ne resi- dentiae	Compati- bilia	Incom- patibilia
biskupstwo	1		+	+			+
prałatura	5		+	+			+
kanonia	14	+		+			+
parafia	62		+	+			+
wikariat	21		+	+			+
mansjonaria	17	+			?	?	
prepozytura							
szpitalna	4	+			?	?	
altaria	3	+			?	?	
razem	127	24	103	103~	~24	~24	103~

Zdecydowana większość beneficyjów wymagała rezydencji, a co za tym idzie, nie mogła być przedmiotem kumulacji (*beneficia incompatibilia*). Znaki zapytania w tabeli oznaczają brak informacji źródłowych dotyczących obowiązku rezydencji oraz możliwości łączenia tych beneficyjów z innymi.

Tabela nr 3. pokazuje małą liczbę beneficyjów prostych w diecezji. Wynikała ona ze słabej pozycji majątkowej szlachty łacińskiej na tych terenach oraz

¹⁵⁶ AAL, A 149, k. 51, 53, 98v.

¹⁵⁷ L i t a k, *Struktura*, s. 331.

braku możliwości tego typu fundacji przy słabej kondycji parafii jako jednostki i beneficjum nadrzędnego. Tylko w Krasnymstawie, Zamościu i bardzo dobrze uposażonej parafii Uchanie występowały kolegia mansjonarzy.

Na zakończenie należy jeszcze zasygnalizować dość częste w diecezji chełmskiej zjawisko stałego połączenia beneficjów – *unio beneficiorum* (w odróżnieniu od *cumulatio vel pluralitas beneficiorum* – kumulacja beneficjów przez duchowieństwo). Zabieg ten dopuszczany był przez prawo powszechne w przypadku beneficjów słabo uposażonych¹⁵⁸.

W diecezji chełmskiej spotykamy kilka połączeń tego typu:

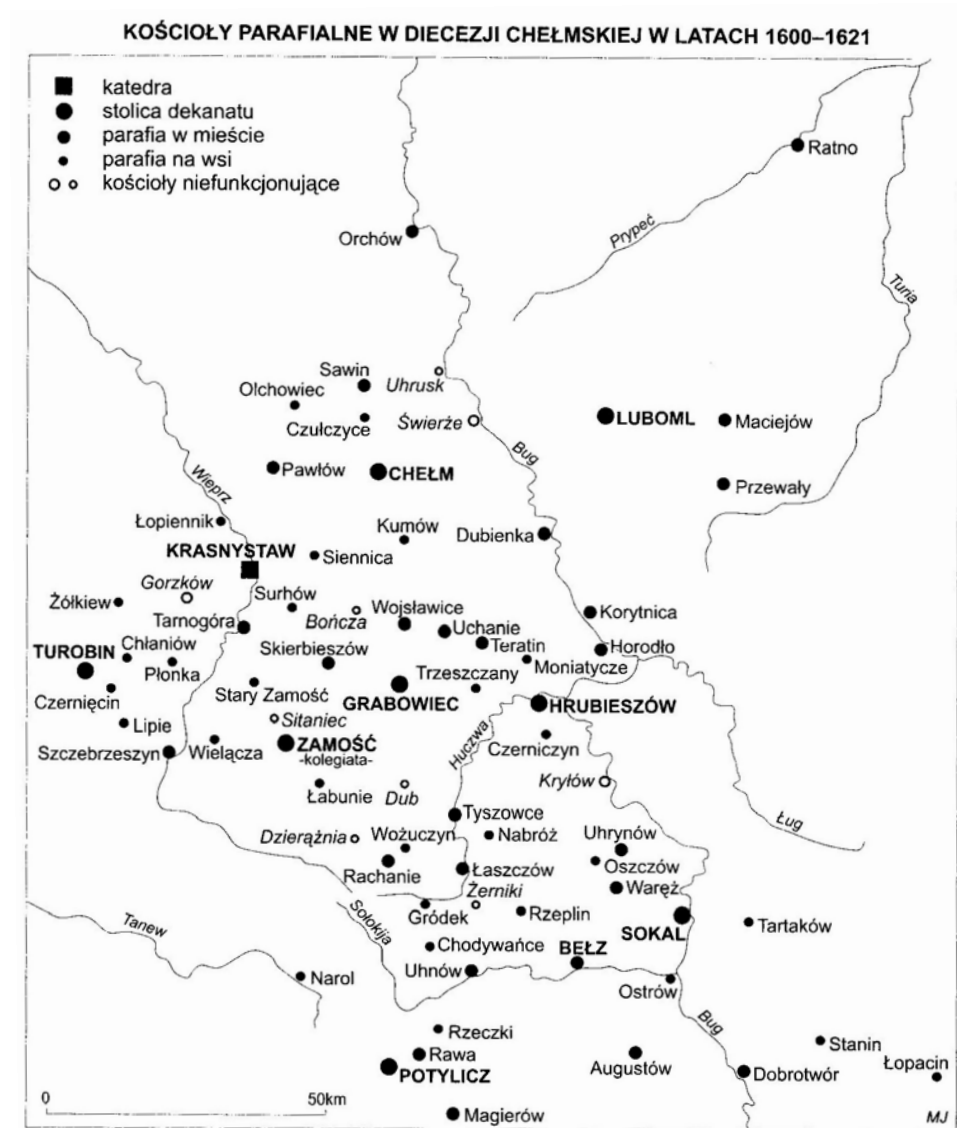
- parafia Chełm z kapitułą katedralną,
- parafia Szczebrzeszyn z dziekanią zamojską,
- parafia Płonka z kolegium wikariuszy katedralnych,
- parafia Czerniczyn z parafią Hrubieszów,
- parafia Czernięcin z parafią w Turobinie¹⁵⁹.

W pierwszych trzech wypadkach chodziło o zwiększenie uposażenia kapituły katedralnej, prałatury zamojskiej i wikariuszy katedralnych, a w dwóch kolejnych – parafie Czerniczyn i Czernięcin (słabiej uposażone i nie mogące funkcjonować samodzielnie) zostały przyłączone do lepiej uposażonych parafii sąsiednich.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na pewną nierównomierność w rozmieszczeniu beneficjów w diecezji. Zdecydowanie największa liczba beneficjów skupiona była w Krasnymstawie (31), Zamościu (24) i Uchaniach (6). Ośrodki te skupiały 61 beneficjów, tj. prawie 50% wszystkich beneficjów w diecezji. Pomijając problem niewypełniania obowiązku rezydencji przez duchowieństwo, trzeba podkreślić wpływ lokalizacji beneficjów na rozmieszczenie duchowieństwa w diecezji. Na podstawie wizytacji oraz akt biskupich z lat 1600-1605 można stwierdzić, że 20% całego duchowieństwa diecezji związane było z beneficjami skupionymi w Krasnymstawie (22 osoby), Zamościu (15 osób) i Uchaniach (5 osób). Poza tymi ośrodkami liczną obsadą wyróżniały się stare parafie mieszczące się w miastach królewskich: w Bełzie (7 osób), Grabowcu (5 osób), Chełmie i Potyliczu (po 4 osoby). Rozmieszczenie zarówno beneficjów jak i duchowieństwa (70 osób, tj. 60% całego duchowieństwa związane było z 9 dużymi ośrodkami) świadczy o wyspiarskim charakterze organizacji Kościoła łacińskiego na tych terenach.

¹⁵⁸ COD, s. 743.

¹⁵⁹ AAL, A 149, k. 23, 28v, 30, 44, 110v.



Aneks

Lp	Nazwa parafii	Ośrodek	Uposażenie					Okręg parafialny (liczba miejscowości)	Charakter patronatu	Data i charakter fundacji
			ziemia (w łanach)	liczba poddanych	dziesięciny (liczba wsi)	suma punktów	kategoria			
1.	Augustów	o	2	6	1	13	2	1	1549 - k	
2.	Bełz	c	1 wieś, 1	+	8	22	1	9	1400 - k	
3.	Chelm	c	+	17	16(5)	41	1	20	1417 - k	
4.	Chłaniów	v	2	2	3	11	2	4	1419 - s	
5.	Chodywaniec	v	2	+	1	8	3	5	przed 1422 - s	
6.	Czernięcin	v	1	+	2	5	3	7	przed 1349 - s	
7.	Czerniczyn	v	3	1	3	-	3	3	1548 - k	
8.	Czałczyce	v	+	2	1(1)	7	2	3	przed 1531 - s	
9.	Dobrotwór	o	+	2	1	4	3	4	przed 1487 - k	
10.	Dubienka	o	+	7	24(1)	38	1	26	1592 - k	
11.	Grabowiec	o	1, +	7	9	12	2	9	1394 - k	
12.	Gródek	v	+	4	10	26	1	10	1409 - s	
13.	Horodło	c	4	4	12	18	2	12	1411 - k	
14.	Hrubieszów	c	2	20	20	23	1	19	1400 - k	
15.	Korytnica	o	+	3	7	30,5	1	14	1607 - k	
16.	Kumów	v	2,5	22	5(5)	13	2	14	1417 - b	
17.	Lipie	v	2	4	7	18	2	19	1403 - s	
18.	Luboml	o	1 wieś, 11,5	7	2	76,5	1	14	1412 - k	
19.	Łabunie	v	2	4	8	5	3	3	1435 - s	
20.	Łaszczów	o	+	7	2	21	1	12	1397 - s	
21.	Łopacín	v	1 wieś, +	4	1	4	1	8	1413 - k	
22.	Łopiennik	v	1	+	+	4	3	1	1430 - k	
23.	Maciejów	o	2	4	4, +	15	2	8	XVI w. - s	
24.	Magierów	o	1	20	5	28	1	8	1595 - s	
25.	Moniatycze	v	1	9	7	11	2	7	przed 1531 - s	
26.	Nabród	v	3	12	10(4)	32	1	13	1411 - s	
27.	Narole	v	1	12	2	17	2	6	1617 - s	
28.	Olichowiec	v	2	5	5	11	2	5	1457 - s	
29.	Orehów	o	2, +	5	7	21	2	3	XVI w. - s	
30.	Oszczów	v	2, +	5	1	10	2	7	1468 - s	
31.	Ostrów	v	2	8(1)	8(1)	15	2	8	1409 - s	
32.	Pawłów	o	2, +	+	3(18)	31	1	22	1421 - b	
33.	Płonka	v	1,5	37	1(4)	14,5	2	7	1422 - k	
34.	Poylicz	o	2	5	3	44	2	8	1423 - k	
35.	Przewal	o	2	5	2	14	2	4	1464 - s	
36.	Rachanie	o	+	10	16	5	3	1	przed 1435 - k	
37.	Ramo	o	2	2	+	32	1	15	przed 1504 - k	
38.	Rawa	o	1,5	2	+	7,5	3	3	1612 - s	
39.	Rzezki	v	+	1	1	1	3	1	XVI w. - s	
40.	Rzeplin	v	+	7(10)	7(10)	20	1	18	1403 - s	

Lp	Nazwa parafii	Ośrodek	Uposażenie					Określenie parafialny (liczba miejscowości)	Charakter patronatu	Data i charakter fundacji
			ziemia (w łanach)	liczba poddanych	dziesięciny (liczba wsi)	suma punktów	kategoria			
41.	Sawin	o	2		1(9)	16	2	9	b	XVI w. - b
42.	Siennica	v	5, +	5	3	26	1	11	s	1468 - s
43.	Skierbieszów	o	4		14	26	1	16	b	1428 -
44.	Sokal	c	3	22	4(13)	48	1	14	k	1409 - k
45.	Stannin	v	2		9(5)	20	1		s	przed 1490 - s
46.	Stary Zamość	v	1,5	3	+	8,5	3		s	przed 1531 - s
47.	Surhów	v				-	3		s	XVI w. - s
48.	Szezbrzeszyn	o	1		2	5	3	4	s	1349 - s
49.	Tarnogóra	v	1	4	8	15	2	16	k	1544 - s
50.	Tartaków	v	1			-	3		s	przed 1531 - s
51.	Teratin	o	3	6	8(3)	26	1	11	s	XVI w. - s
52.	Trzuszczany	v	2		6	12	2	13	s	przed 1468 - s
53.	Turobin	o	3	7	8(1)	25	1	9	s	1447 - s
54.	Tyszowce	o	3		2	20	1	4	k	przed 1424 - k
55.	Uchanie	o	1,5 wsi. +	7	9(5)	24	1	12	s	1484 - s
56.	Uhmów	o	+	2	12	14	2	12	m	1470 - s
57.	Uhrynów	o	1	3	7	13	2	7	s	przed 1468 - s
58.	Wareż	v	1,5		7	11,5	2	7	s	przed 1485 - s
59.	Wielcza	v	2,5	1	2	10,5	2	3	s	przed 1424 - s
60.	Wojślawice	o	1		5	8	2	3	s	przed 1468 - s
61.	Wozuczyn	v	1	4		10	3	7	s	przed 1409 - s
62.	Zółkiew	v	2				2		s	XV w.

Tabela została sporządzona na podstawie m.in. wizytacji diecezji chełmskiej z lat 1602-1604, 1629, 1635-1638 (AAL, A 149; AAL A 150), akt sądowych biskupa Zamoyskiego z lat 1601-1621 (AAL, A 106; AAL, A 107) oraz prac L. Bierkowskiego, *Działalność i M. Zabajkiewicza, Diecezja lubelska*.

Uwagi:

- 1) W nawiasach zostały ujęte uposażenia należne, ale nie uzyskiwane.
- 2) + oznacza jednostki ziemi nieznormalizowane, nieokreślonej liczby poddanych lub dziesięcin (dla potrzeb obliczeń każdy tego typu wypadek traktowany był jako równy 1)
- 3) Charakter ośrodka:
c - civitas, o - oppidum, v - villa
- 4) Charakter patronatu lub fundacji:
k - królewski, s - szlachecki, b - biskupi, d - duchowny, m - mieszczkański
- 5) Klucz do podziału na kategorie uposażeniowe:
1 wieś - 10 pkt, 1 łan - 3 pkt, 1 poddany - 1 pkt, 1 wioska dziesięcinna - 1 pkt
- 6) Grupy uposażeniowe parafii: najgorzej uposażone (3 kategoria) - 0-9 pkt; średnio uposażone (2 kategoria) - 10-19 pkt; najlepiej uposażone (1 kategoria) - 20 i więcej pkt.

THE SYSTEM OF BENEFICES IN THE CHEŁM DIOCESE
IN THE YEARS 1600-1621

S u m m a r y

The organization and functioning of dioceses in modern-day Poland were based on the system of benefices formed by the feudal regime and drawn on the lay feud system. The paper depicts, on the basis of the church sources and the literature on the subject, the structure of benefices in the Chełm diocese, the diocese which belonged to the Lvov metropolis in the beginning of the seventeenth century (the time when bishop Jerzy Zamoyski 1600-1621 was in office). The subject matter of our analysis is the number and location of the benefices, the time of their foundation, the formal-legal situation (especially the duty of residence and ban on hoard), patronage and the state of property.

The organization of the Chełm diocese in the years 1600-1621 was based on 127 benefices placed in 64 places. the unequal distribution of benefices (half of them were concentrated in three centres – Krasnystaw, Zamość, and Uchanie) affected the insular distribution of the laity in the diocese.

The most numerous group is made up of the benefices connected with a pastoral activity – parochial churches (62), cathedral and collegiate curacies (in total 21). The cathedral chapter with its see in Krasnystaw had not changed its form from the time of its foundation in 1429, and consisted in the beginning of the seventeenth century of 10 canonries and 2 prelacies. The organization of the collegiate chapter in Zamość took place when bishop Zamoyski was in office. The chancler Jan Zamoyski founded in it 3 prelacies and 4 canonries. A small number of simple benefices (hospital provostries and altaries) is a result of poor condition of the Latin nobility in those territories, diverse with regard to religion and ethnic roots.

Most of the benefices in the Chełm diocese demanded a permanent residence and excluded a possibility of hoard (*beneficia residentaria et incompatibilia*). The legislation of the Chełm diocese considerably limited the strict Tridentine constitutions, providing access for canons and prelates to other benefices, and limiting the requirement to reside near the cathedral.

The benefices in the Chełm diocese are characterized by a constant increase of the importance of the nobility patronage. Despite that the best endowed benefices (we mean here mainly parishes) in the beginning of the seventeenth century are the benefices in the fourteenth and fifteenth centuries founded in the royal towns. An exception here is the newly erected collegiate chapter in Zamość, founded by Jan Zamoyski. Its endowment excelled the incomes of the cathedral chapter.

Translated by Jan Klos